

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 8/9

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 11/12

Видавництво М. П. Коць
Київ-Нью-Йорк
2004

Юрій МИЦИК (Київ)

РЕЦЕНЗІЙНИЙ ОГЛЯД

Чабан М. Діячі січеславської “Просвіти” (1905–1921). бібліографічний словник. – Дніпропетровськ, 2002. – 535 с.

Нерідко, коли знайомишся з новинками сучасної наукової літератури та тим, як вони сприймаються суспільством, хоч-не-хоч задумаєшся над проблемою нездорової комерціалізації наукового життя і падінням критеріїв суспільної моралі в сучасній Україні, яка перебуває в стані майже перманентної економічної кризи. Книги, які в найгірших традиціях “жовтої” преси колупаються у приватному житті геніїв, антинаукові химери, в яких, крім убогої фантазії автора, нема нічого, розкішно видаються масовими тиражами, їх читають на радіо, – одне слово, йде повномасштабна “розкрутка”. Не будемо говорити тут про причини цього явища, про далекосяжні завдання авторів цих “розкруток”. Скажемо тільки, що за таких умов дуже важко створити й донести до читача справді вартісну наукову працю, тим більше, коли науковець працює не в столиці, а в зрусіфікованому обласному центрі. Це стосується і рецензованої праці.

Дніпропетровський журналіст Микола Чабан за фахом є філологом, але з його науковим доробком у галузі історії зрівняється не кожен доктор історичних наук. Це не перебільшення. М. Чабан є автором кількох сотень статей, понад десятка книг з історико-літературної проблематики, присвячених важливим проблемам суспільно-політичної та культурної історії Півдня України ХІХ–ХХ ст.

У своїй новій фундаментальній книзі (понад 54 друк. арк.) автор звернувся до забороненої донедавна проблематики, а саме: до історії української “Просвіти”, конкретніше – до історії “Просвіти” Січеслава (Катеринослава, Дніпропетровська), яку досі явно недооцінювали, неправомірно екстраполюючи становище в сучасному Дніпропетровську на ситуацію, яка існувала на початку ХХ ст. Видана ним праця не є журналістською скороспілкою, над цією проблематикою він плідно працює вже понад 15 років. Не випадково передмову до книги написав відомий український критик Іван Дзюба, а схвальним словом уже відгукнулася на книгу газета «Голос “Просвіти”».

Книга відкривається ґрунтовною вступною авторською статтею (с. 6–85), у котрій подається історичний нарис катеринославської “Просвіти”. Тут розкриваються причини створення даної організації, форми й методи її діяльності, протидії великодержавній політиці царського уряду, роль “Просвіти” й

просвітян у національно-визвольному русі українського народу, його національних змагань 1917–1921 рр. Далі йде основна частина книги: біо-бібліографічний словник, який охоплює близько 670 імен, серед яких знаходимо і знаменитостей (Дмитро Дорошенко, Адріан Кащенко, Дмитро Яворницький) і зовсім незнаних осіб. Наше знання про видатних діячів української культури й досі рясніє “білими плямами”, тому при описі, наприклад, січеславського періоду їхнього життя доводилося користуватися лише скоромовкою. М. Чабан уважно дослідив якраз ці сторінки, і за це велика подяка автору, який на сьогодні найактивніше розробляє історичне краєзнавство ХІХ–ХХ ст. на Дніпропетровщині. Взагалі, весь зібраний ним матеріал подає надзвичайно повну картину українського суспільного життя в регіоні й укотре засвідчує, що Січеславський край був південною Україною, а не Новоросією.

М. Чабан – винятково сумлінний автор, і тому в його книзі кожне твердження спирається на міцний фундамент, здобутий як в архівних та виданих джерелах, так і усних, перевірений багатьма колегами-спеціалістами з різних галузей історії української культури – як тими, що працюють в материковій Україні, так і за її межами. Він тривалий час працював у різних архівах, бібліотеках та музеях України й зарубіжних країн (Білорусь, Росія, Польща, Швеція), диспонує величезним матеріалом, який активно використав при написанні своєї книги. Але автор не зупинився на досягнутому, він провів складну й важку роботу щодо виявлення сімей нащадків просвітян, обійшов десятки з них і буквально по крихтах відновив біографії просвітян, зберіг від знищення рідкісні фотографії, документи, зафіксував призабуті родинні легенди та перекази, локалізував події, пов’язані з діяльністю січеславської “Просвіти”. Таким чином, перед читачем постає цілий пласт яскравого і свідомого українського життя, безжально винищеного російськими загарбниками у 20 – 30-х роках.

Автор встановив масу цінних фактів стосовно розвитку українського національного руху, українського слова та культури, біографій видатних діячів української культури та суспільно-політичного життя, а в більшості випадків буквально з “нуля” відтворив ці біографії. Чимало місця відводиться емігрантським сторінкам життя колишніх просвітян, наприклад, Ісаака Мазепи, Василя Біднова, нещодавно померлого (7. VII. 2003) Юрія Семенка та багатьох інших, їхнім зв’язкам з політичними та культурними діячами Західної України, зарубіжних країн. Книга має ще чимало інших позитивних рис, можна тільки дивуватися тому, що такий величезний матеріал оброблений і осмислений автором майже бездоганно.

Книга видана на доброму папері, прекрасно оформлена, містить багато фотографій та малюнків, написана цікаво й дохідливо доброю українською літературною мовою, що робить її доступною не тільки науковцям, але й широкому колу читачів.

Таким чином, українська біографістика та історичне краєзнавство збагатилися неординарним дослідженням, без якого неможливо обійтися при вивченні історії української культури та суспільного життя ХІХ–ХХ ст.

Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Л. І. Виноградська, І. С. Винокур, Г. А. Козубовський та ін. – К., 1997. – 336 с.

Завжди вражала невідповідність між величезною історичною роллю українського козацтва та відносно малою кількістю присвячених йому наукових досліджень. Яскравим прикладом може послужити археологія козацтва, тобто археологічне дослідження пам'яток козацької старовини. Власне й терміну такого не існувало донедавна, бо тільки Дмитро Яворницький робив епізодичні розкопки місць Запорозьких Січей тощо. В радянські часи щасливим винятком була діяльність Ігоря Свешнікова, котрий протягом майже двох десятиріч розкопував поле Берестецької битви 1651 р. Українське національне відродження кінця 80 – початку 90-х років XX ст. принесло й відродження археології козацтва. Цю справу розпочала експедиція, яку організував журнал “Пам'ятки України” і яку очолила Олена Апанович; розгорнули активну діяльність такі археологи, як Дмитро Телегін та ряд інших, котрі стали досліджувати місця Запорозьких Січей, Кодак, Трахтемирів, Суботів, Чигирин, могилу кошового отамана Івана Сірка тощо. Попри економічну кризу в сучасній Україні та інші негативні фактори робота в даному напрямку триває, і виникла гостра потреба в осмисленні накопиченого матеріалу, передачі набутого досвіду молодому поколінню істориків та археологів. Не маючи належних зразків, колектив науковців (Л. І. Виноградська, І. С. Винокур, Г. А. Козубовський, В. О. Ленченко, Д. Я. Телегін, Н. В. Пархоменко, І. І. Сварник, І. К. Свешніков, О. М. Титова, Л. В. Чміль, Г. І. Ярова) видав навчальний посібник “Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.” Не випадково книга стала результатом праці колективу дослідників, бо одному спеціалісту було б дуже важко охопити таку широку проблематику. Тут же були об'єднані зусилля археологів, архітекторів, музеєзнавців, архівістів. Це забезпечило достатню глибину викладу, дозволило дати уявлення про рівень досліджень щодо проблем, які розглядалися в книзі.

Посібник складається з передмови, десяти розділів, додатків, списку літератури. Щоб краще зрозуміти зміст рецензованого посібника, варто навести назви його розділів: 1. Біля витоків українського козацтва. Січі, паланки, зимівники. Пам'ятки прикордонної служби; 2. Поховання, цвинтарі й типи надмогильних монументів; 3. Знаряддя праці. Деякі специфічні ремесла козацької доби. Шляхи й засоби сполучення; 4. Кераміка та скляні вироби. Речі побуту і одяг козака. Люльки й дрібна пластика; 5. Озброєння козацьких військ. Обладунок бойового коня; 6. Архітектура XVI–XVIII ст. в Україні; 7. Замки-фортеці Поділля й Волині XIV–XVII ст.; 8. Нумізматичні пам'ятки XVI–XVIII ст.; 9. Козацькі клейноди. Сфрагістика і геральдика; 10. Образотворче мистецтво. Як бачимо, охоплено значний і різноманітний комплекс джерел, що дає можливість отримати всебічне й достатньо об'єктивне знання про головні сфери життя козацтва. Додамо, що книга містить значний ілюстративний матеріал (карти, схеми, малюнки, фотографії тощо).

Заслугою авторського колективу є те, що вперше видано узагальнюючу працю про археологію маловивченої доби української історії. Поданий авторами матеріал укотре доводить, що козаки були плоть від плоті україн-

ського народу, а не складали “мішанку націй”, як безпідставно твердять деякі зарубіжні автори, переважно з Росії та Польщі; їхня матеріальна культура була достатньо високою і тотожною матеріальній культурі українського народу. Книга засвідчує і те, що запорожці вели власне господарство, охоче займалися скотарством, ремеслом, торгівлею, різними промислами, а де була можливість (маємо на увазі тільки відносну безпеку від ординських наскоків) – і хліборобством; саме запорожці заселяли й освоювали українські степи, закладали значні поселення, котрі часом переростали в міста. Саме завдяки, насамперед, їхній конструктивній діяльності Південна Україна стала саме Україною, а не “Новоросією”, “Східною Малополющею” тощо. Поданий у книзі матеріал буде безперечно корисний історикам, викладачам та студентам, але не тільки їм. Все частіше спеціалісти з інших галузей, культурні діячі, широкий загал прагнуть дістати повніше уявлення про зброю, будівлі козаків, про козацький побут – і тут посібник стане їм у пригоді.

Враховуючи актуальність порушеної авторами проблематики, сподіваємося, що книга буде перевидана більшим тиражем (нині він дуже малий, тим більше для навчального посібника – всього 2 тис. прим.). У зв’язку з цим у даній рецензії хотілося б звернути увагу авторів на ті недоліки, котрі нам вдалося помітити. Складається враження, що рецензенти неуважно читали рукопис, а самі автори поганенько його вичитали. Явно недостатньо були використані зарубіжні праці, взагалі в списку літератури відсутні праці, котрі були видані за межами України, праці, видані іншими (крім української та російської) мовами. Таким чином, з поля зору випали важливі дослідження польських (З. Вуйцік, А. Керстен, Л. Підгородецький, В. Серчик та ін.), сучасних російських (В. Корольов) авторів. Варто вказати й на цінні набутки французького історика українського походження Ярослава Лебединського, котрий велику увагу приділив саме козацькій зброї, козацькому одягу, цілому ряду істориків зі США та Канади. Бракує навіть класичних праць української історіографії, зокрема І. Крип’якевича про шляхи в Гетьманщині, не кажучи про розробки багатьох сучасних авторів, особливо з числа дніпропетровців, запоріжців, львів’ян, наприклад: монографії І. Стороженка про військове мистецтво козаків, праці Г. Іваценка про гральні карти, І. Лимана про православні храми та монастирі запорожців, А. Гречила про козацькі герби. Водночас знаходимо тут явно застарілі (книги М. Аркаса, А. Кащенко) або науково-популярні позиції, а що найгірше – з книг авторів, які захоплюються окультизмом, котрий нічого спільного з наукою не має (О. Братко-Котинський). Це підтверджує й додаток (каталог історико-археологічних пам’яток і пам’ятних місць козацької доби). Це дуже потрібна й доцільна річ, але він часто спирається на застарілі й неточні дані, некритично запозичені, зокрема, з “Історії міст та сіл Української РСР” першого видання (друге видання ряду томів даної публікації є точнішим, але автори його не використали). Так, стверджується, що с. Військове Солонянського р-ну Дніпропетровської області було засноване запорожцями після 1775 р., між тим як воно бере свій початок з початку

XVI ст. і було засноване вихідцями з м. Черкас. Як показали археологічні розкопки цієї зони, проведені в роки Другої світової війни, Військове було повністю знищене карателями російського полковника Яковлева в 1708 р., але потім швидко відродилося. Отже, с. Військове автори омолодили аж на 175 років! Новий Кодак (в межах суч. Дніпропетровська) оголошено одним з центрів Самарської паланки, хоча вже й з назви видно, що він належав до Кодацької і був її столицею (паланковим містом). Про с. Зубані на Полтавщині читаємо: “Зубані Градиз. р. Село належало з 1726 р. бунчуковому товаришу Прилуцького полку”. По-перше, не Градизького, а Глобинського району; по-друге, не анонімому бунчуковому товаришу, а представнику старшинського роду Горленків; по третє, це село значиться на карті Боплана, отже є старшим на сотню років; по-четверте, не сказано, що зубанівські козаки брали активну участь у Турбаївському повстанні (Зубані знаходяться на відстані 5 км від Турбаїв), причому зубанівці не були виселені, як турбаївці, в херсонські степи. Нарешті, неясно з авторського тексту, на якій підставі Зубані потрапили до каталогу.

Можна вказати на ряд інших помилок та неточностей. Так, поплутано час написання твору П. Симоновського (1802) і час його першої публікації (1847) (с. 5); анонімні “Записки яничара” були створені аж ніяк не раніше XVI ст., а їх віднесено чомусь до XIV ст. (с. 7). Знов, що стає вже поганою традицією, козацтво називають козаччиною, забуваючи, що у XX ст. “завдяки” радянському “новоязу” суфікси “-щина”, “-ччина” стали у людській свідомості асоціюватися з чимось негативним (наприклад, в радянські часи любили вживати “махновщина”, “петлюрівщина” тощо, але ніколи – “ленінщина”). Подається неповна інформація щодо походження слова “козак”, котре тюркського походження. Виводячи його безпосередньо з турецької, автори роблять похибку, коли вважають, що воно там означало “розбійник” (самі турки, за свідченням відомого орієнталіста О. Прицака, називали запорожців “сарикамиш”, тобто “жовтокомишники”, чітко пов’язуючи їх з Великим Лугом і дніпровським плавнями (с. 7)). Ясно, що зв’язку між козаками та бродниками немає, а є генетичний зв’язок між русинами-українцями доби Київської Русі і українцями козацької доби, і тому позиція авторів у даному питанні мала б бути чіткішою. Так само і щодо “оселедця”, котрий якраз не випадково був у князя Святослава (с. 7). На с. 8 твердиться, щоправда як припущення, що найдавнішу згадку про козаків треба віднести до 1478 р., хоча особливих підстав для цього нема. Якщо вже автори вирішили відійти від усталеної дати (1489–1492), то варто було аргументувати це. Дивує і те, що точка зору якогось Л. Коллі, на котрого у даному випадку посилаються автори, трактується як свіжа (“як з’ясувалося нещодавно”), між тим як вона була оприлюднена у Празі ще у 1919 р. Нижче (с. 20) замість назви “Кілія” подано “Кілікія”. У розповіді про прапор Б. Хмельницького, де цитується думка Павла Алепського, сказано, що на прапорі були чорні смуги, але ж не зазначено: на якому тлі. Коли ж звертаємося до оригіналу, там чітко говориться, що прапор був чорно-жовтий, смугастий.

Таких помилок та неточностей, на жаль, забагато. Але не хочеться закінчувати рецензію на мінорній ноті. Все ж слід віддати належне авторам, які створили корисний в цілому посібник на актуальну тему.

В'ялов П. І., Кривошея В. В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля. – К., 1999.

Генеалогія, чи не найстарша історична дисципліна, після всіляких заброн радянських часів переживає нині період бурхливого розвитку. Виникають різноманітні товариства й земляцтва, в архівах та бібліотеках провадиться інтенсивний пошук з метою складення родословних, перевидаються дореволюційні довідники, наприклад В. Модзалевського, врешті, з'явилися ґрунтовні дисертації, монографії та статті з даної проблематики. Досить назвати дослідження в галузі князівської генеалогії Л. В. Войтовича, шляхетської – Н. М. Яковенко. Однак в Україні давно настав час відродити традиції дослідження козацької генеалогії, і першим після тривалої перерви зайнявся даною проблематикою в материковій Україні к. іст. н. Володимир Кривошея, працівник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАНУ. Його перу належить уже ціла серія книжок з даної проблематики¹, і кожна з них варта уважного аналізу. Ми зупинимось лише на одній з них, написаній В. В. Кривошеєю у співавторстві з П. І. В'яловим і виданій, на жаль, дуже малим тиражем.

Ця книга складається із вступу, чотирьох розділів (перші два написані В. Кривошеєю, наступні два – П. В'яловим), післямови, списку використаних джерел та літератури й додатків. Вона написана у дещо нестандартній манері, що видно вже із вступу, котрий швидше нагадує передне слово. Висновки дуже стислі, розміщені наприкінці кожного розділу, отже загальних висновків не подано (післямова все ж не може замінити собою традиційних для історичного дослідження висновків). Така манера може мати своїх прихильників, однак, на наш погляд, треба було притримуватися традиційної структури, характерної саме для академічних досліджень. Роблячи таке зауваження, підкреслимо, що, зрештою, важлива не так форма, як зміст, який у даній книзі насичений важливою інформацією.

¹ *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини. – К., 1998. – Ч. 1–2; *його ж.* Українська козацька старшина. – К., 1998. – Ч. 1–2; *Кондратьєв І., Кривошея В.* Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч. – К., 1999; *Кривошея В. В., Кривошея І. І.* Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. І. Борзна. ІІ. Волинка. – К., 1999; *Кривошея В. В., Орел В. М.* Українська шляхта напередодні Визвольної війни середини XVII століття (Історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). – К., 2000; *Корнієнко М. П., Кривошея В. В.* Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1678 рр.). – К., 2000; *Кривошея В. В.* Нариси історії Київщини періоду козацтва. Біла Церква. – К., 2001; *Корніяк М., Кривошея В., Кривошея І. І.* Нариси історії Київщини періоду козацтва. Бориспіль. – К., 2001; *Кривошея В. В., Кривошея І. І.* Нариси історії Київщини періоду козацтва. Яготин. – К., 2002; *Кривошея В.* Білоцерківський полк. – К., 2003; *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – К., 2002.

Автори велику увагу приділили історії найвизначніших козацьких та шляхетсько-козацьких родів, пошукам протопластів (родоначальників), пов'язань з іншими родами, систематизації всіх біографічних даних про них, локалізації родів та їхніх земельних володінь, політичним симпатіям згаданих фамілій та найяскравіших їхніх представників. Хто хоч трохи досліджував біографії козацьких вождів (гетьманів, кошових отаманів, полковників, сотників тощо), той знає, як важко встановити навіть елементарні факти, котрі стосуються того періоду їхнього життя, що передував виходу цих осіб на політичну арену. Тим важливішим є здобуток авторів, котрі виявили серед численних матеріалів, у першу чергу архівних, багато цінної інформації. Особливо це стосується такого малодослідженого різновиду писемних джерел, як синодики (поминальні списки). В. Кривошея розробив методикау їх вивчення і з успіхом застосував її у ряді своїх праць. Це дало можливість встановити з досить великим ступенем достовірності важливі родові та міжродові зв'язки багатьох представників української політичної еліти XVII–XVIII ст., реконструювати існуючі тоді родинно-політичні клани і визначити характерні особливості їхніх політичних поглядів, внутрішньо- та зовнішньополітичного протистояння в Україні, особливо в часи Руїни. Звичайно мова тут йде про Гетьманщину та Запорозьку Січ, тобто ті частини України, де було власне, самостійне або автономне, державне життя. Для прикладу вкажемо на важливі дані, які стосуються гетьманських (отаманських) родів Кулаг (Петражицьких-Кулаг), Бурляїв (с. 7, 15). Слід відзначити велику вартість додатків, що будуть особливо корисними для дослідників історії Південної України. Саме тут визначено найважливіші роди запорожців, розподілених по куренях (с. 49–57), подано списки полковників паланок Війська Запорозького XVIII ст. (с. 57–59), а також алфавітний список запорозької козацької старшини (с. 59–76). Тут же подані списки українських шляхетських та дворянських родів, котрі походять з української шляхти (с. 76–82). Шкода, що автори не звернулися до матеріалів відділу рукописів Дніпропетровського історичного музею, частково вже виданих. Там, наприклад, зберігаються документи роду Сахно-Устимовичів, про котрий ідеться у книзі (с. 21). Коли ж мова зайшла про козацько-священничий рід остерських Софоновичів, то варто було б звернути увагу на міщансько-священничий рід київських Софоновичів XVII–XVIII ст., котрий дав, насамперед, видатного українського хроніста, ієромонаха Феодосія Софоновича (початок XVII ст. – 1677), ігумена київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1655–1677 рр. Старший брат Ф. Софоновича – Іван був київським бурмістром і райцею у 60-х роках XVII ст. Можна згадати і протоієрея Григорія Софоновича, священника церкви Успіння Пресвятої Богородиці на Подолі, який у 1703 р. скаржився гетьману Мазепі на свавілля київського в'їта. Судячи з усього, він і Григорій Софонович, остерський протопоп, заповіт якого 1706 р. аналізується В. Кривошеєю, є однією і тією самою особою (с. 21–22).

У 3–4 розділах книги П. В'ялов досліджує подальший період в історії українських козацько-шляхетських родів, приділяє увагу розвитку україн-

ської національної ідеї в суспільно-політичній та культурній діяльності родів. Вірно вказано на невідповідність активної участі нащадків учасників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., національно-визвольних змагань другої половини XVII–XVIII ст. у національно-визвольному русі XIX–XX ст. (“Кирило-Мефодіївське товариство”, “Громада”, “Просвіта”, українські самостійницькі партії, національно-визвольна боротьба 1917–1921 рр.). До відомих прикладів (роль Д. Дорошенка – нащадка гетьманів Михайла та Петра Дорошенків) П. В’ялов додає інші, не менш яскраві (Юхим Омелянович-Конашевич, генеральний бунчужний при П. Скоропадському, котрий вважався нащадком славнозвісного Петра Конашевича-Сагайдачного). Водночас вказано і на представників ренегатської лінії, діяльність яких підпорядковувалась інтересам “єдиної та невіддільної” Російської імперії (О. Лукомський, І. Романовський, М. Дроздовський тощо). Важливою є інформація, що стосується репресій радянської влади проти нащадків українських козацько-шляхетських родів, на що досі не зверталось особливої уваги. На жаль, у книзі недостатньо використовуються здобутки істориків-генеалогів сусідніх держав, у першу чергу Польщі, Білорусі, Росії, деякі сюжети лише побіжно охарактеризовані.

Однак у цілому дана наукова праця заслуговує позитивної оцінки, тим більше, що подальші праці засвідчують зростання наукової кваліфікації згаданих авторів.

Szagała R., Kolanczuk A. Cmentarz prawosławny na Woli w Warszawie. Groby ukraińskie. Przewodnik. – Warszawa, 2002. – 133 s.

Широковідомі слова великого Кобзаря, нав'язані смутком за долю могил козацьких гетьманів та кошових. Але з того часу мало що було зроблено як для розвитку української некрополістики, так і збереження кладовищ. Поодинокими залишалися роботи, подібні фундаментальній праці вже покійної, на жаль, Л. Проценко. Тільки останнім часом дослідження українських некрополів стало набувати належних темпів. Свідченням цього є значний за обсягом 9-й том “Наукових записок” Інституту української археографії та джерелознавства ім. Грушевського НАНУ (К., 2002), котрий має підзаголовок “Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень”; праці І. Дивного (Київ), І. Сапожнікова (Одеса) та ін. Але й досі через брак коштів та кадрів лежить неораною цілиною ділянка досліджень українських некрополів за межами нашої держави. А там існують величезні кладовища українських емігрантів, біженців та переміщених осіб (“ді-пі”), котрі автор цих рядків бачив на власні очі в Польщі, Німеччині, і котрі існують, без сумніву, в ряді інших країн.

Нарешті і в цій галузі з’явилося перше дослідження. Його автори є відомими представниками української етнічної меншини у Польщі Роман Шагала та Олександр Колянчук. Свої зусилля вони зосередили на вивченні української частини православного кладовища в районі Варшави – Волі (на вулиці Вольській, 138/140), яке було засноване у 1841 р. Тут існував храм Володимирської Божої Матері (тепер це католицький костюл), але й надалі діє

православна церква св. Іоана Ліствичника, збудована у 1902–1905 рр. Цікаво, що іконостас для неї проектував відомий український художник Олександр Мурашко (1875–1919), а в нижній частині храму фрески малював ще один український художник, на жаль, недавно померлий Юрій Новосельський. На цвинтарі – могили багатьох православних: українців, білорусів, росіян, грузин та ін. На жаль, це кладовище підлягало різним руйнаціям внаслідок двох світових війн, антиукраїнської політики влади ПНР тощо; його територія скоротилася, а решта була досить занедбаною. Проте воно лишається унікальною пам'яткою і не випадково привертає все більшу увагу. Так, про нього написав російський дослідник К. Г. Сокол (*Сокол К. Г. Русская Варшава. Справочник-путеводитель.* – М., 2002. – 75 с.), але він навіть не згадує про українські могили або трактує українців як росіян і взагалі написав книгу цілковито в дусі російської великодержавно-шовіністичної історіографії.

Між тим, на Вольському цвинтарі особливо важливою є та його ділянка, де покоються тіла бійців армії УНР, діячів української еміграції часів I та II світових війн, українських діячів науки та культури. Відзначимо, що недавно могила вояків УНР була належно упорядкована з ініціативи варшавських українців (насамперед історика Миколи Сивицького), за проектом українського архітектора з Варшави Богдана Боберського (племінника міністра ЗУНР Івана Боберського), коштом українців Польщі, США й Канади. На вміщених у додатках до книги 19 кольорових світлинах якраз відображені урочистості на цій ділянці кладовища, проведені після реставрації влітку 1999 р.

Робота Р. Шагали та О. Колянчука складається з 8 розділів, резюме, списку використаної літератури, списку скорочень та термінів, іменного покажчика похованих на цвинтарі осіб, плану кладовища, списку адрес храмів та українських громадських установ тощо.

Розділ I містить історичний нарис про цвинтар на Волі, де були поховані ще вояки фельдмаршала І. Паскевича, який придушував польське повстання 1830–1831 рр. У II–V розділах розповідається про українське населення Варшави, відповідно, до вибуху Першої світової війни, міжвоєнного періоду, Другої світової війни та повоєнного періоду. Автори книги стисло подають ґрунтовну картину українського життя у Варшаві, згадують тих, хто тут активно діяв (П. Куліш, П. Ковалевський, Д. Дорошенко, О. Плющ, С. Петлюра, Ю. Пютюнник, М. Ковальський, Л. Биковський та ін.), вказують на місця поселення української еміграції після падіння УНР (понад 40 тис. осіб), українські громадські організації у міжвоєнній Варшаві (Український Центральний Комітет, Український клуб, Корпорація “Запороже”, Спілка Українок-емігранток, Товариство колишніх вояків Армії УНР, Українське Військово-історичне товариство та ін.).

Далі йдуть головні (VII та VIII) розділи книги, у котрих за алфавітом подано прізвища осіб, що покоються на цвинтарі, і короткі біографічні відомості про них. Перший з них, де знаходяться дані про могили померлих перед I світовою війною, є дуже лаконічним – всього три особи (М. Барсов,

М. Білозерська – дружина В. Білозерського, члена Кирило-Мефодіївського товариства, Б. Карсунський). Шкода, що сюди не потрапив Йосиф Первольф (26. II. 1841 – 21. XII. 1891), видатний чеський славіст, який значну увагу приділяв у своїх дослідженнях українській історії. Його могилу, яка знаходилася напроти входу до церкви, у західній частині кладовища, нам поталанило бачити ще у 1991 р., але тепер вона зникла під пізнішими похованнями.

Значно ширшим є наступний розділ “Поховання після I світової війни”, поділений на 4 частини: А (Могили в церкві та поблизу неї; Могили поблизу церкви. Петлюрівці), В (Ділянка 36 і сусідні. Петлюрівці), С (ділянка 93 та сусідні. Петлюрівці), D (Могили в різних місцях цвинтаря). У частині А виділено 29 могил, в т. ч. архієпископа Юрія (Ярошевського) – засновника Польської Автокефальної Православної Церкви, вбитого чорносотенцем у 1923 р.; митрополита Тимофія (Шреттера) (1901–1962); Неоніли Видибіди-Руденко – дружини міністра УНР, потім – православного архієпископа краківсько-лемківського Паладія (в миру – Петра); українського політичного діяча й публіциста Петра Саліковського (1866–1925). У частині V охарактеризовано 30 осіб офіцерів та солдат Армії УНР, в т. ч. генерала Марка Безручка (1883–1944), генерал-хорунжого Віктора Куща (1878–1942), генерала Володимира Сальського (1885–1940), генерал-хорунжого Всеволода Змієнка (1886–1938), полковника Олександра Виговського (1888–1939), Іллі Золотницького (1870–1930) та Петра Холодного (1876–1930) – міністрів УНР. Тут же лежать видатні українські вчені – історики О. Лотоцький (1870–1939) та Василь Біднов (1874–1935) (чомусь помилково вказано, що він походить з Чернігівщини, хоча насправді він народився в Широкому, нині – райцентр Дніпропетровської обл.). Лежать тут також члени сімей відомих українських політичних, церковних та культурних діячів, в т. ч. Домініка Огієнко (р. н. н. – 1937), дружина вченого Івана Огієнка – митрополита Іларіона; Надія Сальська (1895–1933); мати видатної поетеси Олени Теліги – Й. Шовгеніва (1874–1929) та ін. У частині С є дані про 41 особу, причому відзначено тих, хто поліг внаслідок терористичних дій польського підпілля 31. III. 1944 р. Вказані також могили, з яких відбулася ексгумація з подальшим перенесенням праху на інше місце. У заключній частині нараховано 40 поховань з числа переважно української повоєнної інтелігенції. Бачимо тут, зокрема, поховання Михайла Балія (1926–1981) та його дружини Володимири (1938–1993), Олександра Цинкаловського (1898–1983), Петра Доманчука (1902–1973), Михайла Вахнюка (1888–1976), фамільні склепи родів Федороньків, Гаркавих, Гірних та ін. З особливим сумом автор цих рядків читає відомості про особисто знайомих йому людей, насамперед про Олега (Олександра) Пушкаря (1924–2001) з числа дивізійників “Галичина”, в’язня радянського ГУЛАГу, мемуариста й публіциста, громадського діяча.

Підсумовуючи сказане, слід високо оцінити працю українських дослідників з Польщі. Опублікована ними праця дає надію, що на черзі будуть аналогічні книги, присвячені українським цвинтарям у Кракові, Перемишлі та ряді інших міст Польщі, а з часом і в інших країнах, де жили й живуть українці.